

УДК [323.2:351:342.7](477)

О. Ю. Самофалова,
аспірант, Київський національний університет імені Тараса Шевченка

НАПРЯМИ ОПТИМІЗАЦІЇ ДЕРЖАВНОЇ ПОЛІТИКИ В СФЕРІ ПРАВОЗАХИСТУ В УКРАЇНІ

O. Samofalova,
Postgraduate, Kiev national university of the name of Tarasa Shevchenko

DIRECTIONS OF OPTIMIZATION OF PUBLIC POLICY ARE IN THE SPHERE OF DEFENCE OF RIGHTS IN UKRAINE

У статті розглядаються основні труднощі державної політики у сфері захисту прав людини і громадянина. З'ясується причини недостатнього рівня їх забезпечення. Пропонуються відповідні рекомендації для оптимізації цього процесу. У висновках визначаються основні напрями оптимізації роботи органів державної влади щодо гарантування прав людини.

In the article basic contradictions are examined in a public policy in the field of defence of human and citizen rights with the purpose of finding out the reasons of not enough high level of their providing and making of the proper recommendations for optimization of this process. In results basic directions of optimization of work of public authorities are determined in relation to guaranteing of human rights.

Ключові слова: права людини і громадянина, державна політика, захист прав, охорона прав, Верховенство права, держаний патерналізм.

Key words: human and citizen rights, public policy, defence of rights, guard of rights, supremacy of right, derzhaniy paternalizm.

ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМИ У ЗАГАЛЬНОМУ ВИГЛЯДІ

Аналіз державної політики в Україні зазвичай свідчить про наявність в ній багатьох невіршених питань. Це, зокрема складність вироблення та невідповідність політичних рішень процесам трансформації суспільства, незавершеність інституалізації політики, корупція тощо. Така тенденція простежується в усіх галузях суспільного життя. Не є виключенням і сфера правозахисту.

Важливість цієї сфери ґрунтується на основній функції будь-якої державної політики — забезпечення захисту основних прав людини. Це невід'ємний принцип правової держави, що закріплений у багатьох нормативно-правових документах нашої держави. Однак, повсякденна практика істотно відрізняється від юридичних норм. Як свідчать звіти міжнародних та вітчизняних правозахисних організацій, в Україні і досі частими є випадки порушення прав людини і громадянина внаслідок бездіяльності, недбалості органів державної влади.

АНАЛІЗ ОСТАННІХ ДОСЛІДЖЕНЬ І ПУБЛІКАЦІЙ

Питання захисту прав людини є одним із фундаментальних у гуманітарних науках. Тому ця проблематика добре розроблена у працях зарубіжних (Ф. Фукуяма [11]) та українських (Є. Захаров [2], Т. Кузьо [5], Ю. Моторний [7]) дослідників. У цих працях обґрунтовується необхідність державних гарантій прав людини, широко критикується існуючий рівень забезпечення прав людини, вносяться окремі пропозиції щодо вдосконалення нинішньої системи правозахисту. Проте сьогодні філософського або юридичного підходів виявляється недостатньо для вироблення рекомендацій щодо шляхів сприяння органами державного управління реалізації проголошених прав людини у царині здійснення влади, судочинства, веденні бізнесу, повсякденному житті

тощо. Тобто попри тривалу теоретичну розробку, актуальним залишається з'ясування механізмів вдосконалення державної політики у сфері захисту прав людини.

ПОСТАНОВКА ЗАВДАННЯ

Отже, метою статті є виділення основних напрямів оптимізації державної політики у сфері правозахисту в Україні. Адже, тільки за наявності чітко визначених орієнтирів державної політики в сфері правозахисту, можливо досягти демократизації політичної системи.

ВИКЛАД ОСНОВНОГО МАТЕРІАЛУ

Формально у ході українського державотворення було створено всі інституційні передумови для ефективного захисту прав людини. Конституція проголосила державу та її органи суб'єктом правозахисту. Вона за багатьма оцінками є зразком сучасного конституціоналізму в питаннях прав і свобод людини і громадянина. Людина, її життя, честь і достоинство, недоторканність і безпека визнані в Конституції (ст. 3) найвищою соціальною цінністю. Права і свободи людини і їхні гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Держава відповідає перед людиною за свою діяльність. Ствердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави. Виходячи з цієї концепції, у діючій Конституції України правам, свободам і обов'язкам людини і громадянина присвячений спеціальний розділ. Цей розділ є одним з найважливіших у Конституції і містить біля третини її змісту [4].

Одним із найбільших досягнень у гарантуванні прав і свобод є передбачена Конституцією система організаційно-правових гарантій, в якій чільна роль відведена Президенту України, Верховній Раді України, органам виконавчої влади й органам місцевого самоуправління, судам, прокуратурі й Уповноваженому Верховної Ради України з прав людини [4].

Поряд із національними гарантіями Конституція затверджує можливість використання і міжнародно-правових гарантій. Згідно ст. 55 Конституції України кожний має право після вичерпання всіх національних засобів правового захисту звернутися за захистом своїх прав і свобод у відповідні міжнародні судові установи чи у відповідні органи міжнародних організацій, членом яких є Україна [4].

Важливою ланкою в механізмі захисту прав і свобод людини і громадянина виступає Конституційний Суд України, який здійснює судовий конституційний контроль і охорону основ конституційного ладу, прав і свобод людини і громадянина, забезпечення верховенства права і прямої дії Конституції на всій території України.

У наш час в Україні, крім Конституції України, діє низка законів, які гарантують реальність прав у сфері економіки (приватизація, власність, підприємництво), у галузі політики (громадянство, свобода преси, об'єднань громадян та ін.), у соціальній сфері (захист прав споживачів, охорона праці та ін.).

Однак, попередній досвід суспільно-політичного розвитку засвідчив наявність ряду певних труднощів у сфері правозахисту. Їх сутність полягає у недостатньому забезпеченні, в практичній реалізації деяких прав і свобод, закріплених в Конституції України, в незадовільному стані їх захищеності. Існуючий розрив між проголошеними в Конституції правами і свободами особи, а також закріпленими в ній гарантіями цих прав і свобод, та повсякденною практикою їх реалізації і захисту можна пояснити тим, що головні передумови ефективного забезпечення прав і свобод особи, якими є вільне громадянське суспільство і демократична правова соціальна держава, ще не склалися.

Визначення в Конституції України нашої держави як соціальної і правової є до певної міри передчасним. На цьому положенні базується програма подальшого державотворення, проте воно не є констатацією реального стану справ. Адже ще не остаточно втілені в життя принципи верховенства права, держава належним чином не відстоює права і свободи особи та принципи поділу влади. Вони лише починають впроваджуватися у практику.

Інколи закони приймаються без урахування реальних суспільних потреб та навіть всупереч їм, немає відповідних соціально-економічних передумов і механізмів їх реалізації. Низькою є правова культура і правосвідомість громадян та посадових осіб, а масове невиконання і недотримання законів та інші прояви правового нігілізму є поширеним явищем.

Також через наявні в нашому суспільстві економічні проблеми держава фактично неспроможна забезпечити і гарантувати всім громадянам більшість проголошених в Конституції соціальних прав, тобто держава зобов'язується гарантувати ці права в майбутньому, коли більш-менш покращиться становище в економіці.

Наприклад, одним із ефективних засобів захисту прав громадян, як це має місце в демократичних країнах, могла б стати адвокатура. Проте органи державної влади не сприяють її діяльності. Адвокати місяцями чекають від органів державної влади, підприємств, установ, банків довідки чи копії документів, на складання яких потрібні лічені хвилини. Але законодавство не передбачає відповідальності за ненадання відповіді чи формальну відповідь (відписку).

Також за постійного зростання цін у державі оплата послуг адвокатів неминує буде значною. Натомість, яскравим доказом ігнорування державою відповідної оцінки праці адвокатів є розмір оплати за участь у кримінальних справах за призначенням. Адвокати не бажають працювати у таких справах, а якщо й беруть участь, то лише присутні під час розгляду справи. Таким чином, держава створює видимість, що оплачує, а адвокат — що працює. Лише висока оплата праці адвоката створить передумови для підтримання та зростання його професіоналізму [7].

Крім того, захисту прав перешкоджає слабкість інститутів громадянського суспільства. Так, наявність величезної кількості різноманітних політичних партій лише теоретично свідчать про політичний плюралізм та представлення інтересів багатьох груп населення. Натомість, фактично вони виражають атомізованість, відсутність реальних альтернатив для вибору через нечіткість ідеологічної позиції переважачою більшості політичних сил, що посилює недовіру, апатію та абсентеїзм громадян. Центристські партії захищають верховенство закону, права людини і стверджують "європейські" стандарти, однак насправді виявляється, що роблять вони це тільки на рівні риторичних заяв.

По-друге, не існує єдиного всеукраїнського правозахисного руху, оскільки по всій країні спостерігається низький рівень національної інтеграції. Це обумовлює неможливість створити достатній рівень довіри між різними регіонами країни, щоб організувати пан-українське громадянське суспільство [5].

Нарешті, ще одна група труднощів пов'язана із нездатністю державних інституцій налагодити ефективний взаємозв'язок з громадськими правозахисними організаціями у сфері захисту прав людини. Як стверджує Є. Захаров "Місія правозахисних організацій полягає в захисті прав людини від держави і одночасно сприянні державі в забезпеченні і захисті прав людини" [2].

На думку багатьох авторів, незалежність є необхідною передумовою діалогу правозахисних організацій з державою. Звідси випливає, що вони не повинні фінансуватися з державного бюджету, оскільки в цьому випадку така незалежність втрачається. Бюджетне фінансування правозахисних організацій буде можливим лише тоді, коли діалог досягне рівня усталеної співпраці на засадах взаємодовіри і взаємоповаги. Для цього держава повинна достатньо цивілізуватися, створити низку національних установ, які заохочують і захищають права людини, а правозахисні організації — ставати справді сильними, впливовими і професійними. Отже, фінансування правозахисних організацій з бюджету — справа далекого майбутнього [5].

Також перешкодою для реалізації прав людини є такі негативні прояви "старої" системи, як диференційований підхід у справі здійснення і захисту прав і свобод до простих громадян і номенклатури, бюрократизм та упередженість, посадові привілеї і зловживання владою. Неабияке значення має також подолання правового нігілізму, розвиток правової освіти і виховання. Це дуже важливо з огляду на розвиток в нашій країні громадянського суспільства і вільних ринкових відносин. Усе більше громадян залучаються до підприємницької діяльності, а успіх у цій діяльності багато в чому залежить від обізнаності громадян в галузі своїх прав і обов'язків, від правової культури у цілому.

Також реалізації правозахисту на практиці заважає схильність пересічних громадян до державного патерналізму. Це явище дослідили українські політологи О. Проценко і В. Чепинога. Вони вважають його причиною соціальної апатії та аполітичності суспільства. Це пояснюється таким чином: "Зовнішні (декларативні) інституційні чинники патерналізму знімаються, залишаючись складовою мислення і приватних розрахунків громадян" [8, с. 97]. В результаті маси перебувають у край дискомфортному становищі: продовжують розраховувати на допомогу у реалізації своїх прав від державних інститутів, в той час як очікування вирішення індивідуальних проблем на державному рівні виявляються примарними.

Як наслідок, маємо нагальну проблему пасивності самих громадян, їх неготовності та небажання долучати зусиль до вирішення суспільних проблем [3, с. 17]. Суспільство бажає тільки отримати очікуваний результат. Крім того, ця пасивність є однією із головних загроз для розвитку демократії та становлення інституцій громадянського суспільства.

Важливо, щоб державні інститути в цілому сприймалися громадянами як легітимні, що є аспектом державності, довіри та необхідною умовою демократичної системи, оскільки громадяни потребують підтримуючих структур, які здатні захищати їх інтереси [11, с. 34].

Проте структури, що функціонально зобов'язані захищати інтереси громадян в Україні, як свідчать соціологічні дослідження, не справляються з цими завданнями. Ще у грудні 2009 року, згідно опитування соціологічною службою Центру Разумкова, виявилось, що приблизно 80% опитаних респондентів зазначили про те, що правоохоронні органи погано справляються і не дуже добре справляються із [13]:

- захистом власності від злочинних посягань;
- участю у наданні соціальної та правової допомоги громадянам;
- виявленням і розкриттям злочинів;
- забезпеченням особистої безпеки громадян, захистом їх прав і свобод;
- запобіганням правопорушенням та їх припиненням;
- охороною і забезпеченням громадського порядку;
- забезпеченням безпеки дорожнього руху.

На жаль, з часом ця тенденція суттєво не зменшується. Так, у вересні 2012 року опитування соціологічною службою Центру Разумкова показало, що приблизно 75% опитаних респондентів, звертаючись до правоохоронних органів, або не отримали допомогу взагалі, або отримали, але нечасно, або не в повному обсязі [12].

Важливими є результати соціологічних досліджень, які узагальнює в своїй статті завідувач відділом Інституту соціології НАН, доктор соціологічних наук С. Макеєв. Вони насамперед констатують низький рівень політико-правової освіти наших громадян. Так, невиплати заробітної плати опитані не вважають порушенням свого права на працю.

Макеєв також засвідчив ознаки деполітизації населення, оскільки 84% респондентів не беруть участь у роботі жодних політичних та громадських об'єднань.

Також автор виявив схильність осіб самостійно вирішувати свої проблеми: тільки 32% громадян звертаються за захистом своїх прав до державних органів, 68% — навпаки, ухиляються від будь-яких контактів з ними. Крім того, 1% з цією метою звертається до кримінальних структур, а 31% висловлює готовність порушити закон заради досягнення своєї мети [6].

Тобто соціологічні дані доводять, що якщо безправ'я і економічна нестабільність досягнуть критичного рівня, то люди, можливо, і поступляться правом голосу та іншими ліберальними свободами, адже їм не цілком зрозуміло, яку роль ці свободи відіграють у їхньому особистому повсякденному житті.

Перелічені труднощі зумовлюють ситуацію, коли конституційно-правові засади правозахисту залишаються простими деклараціями. Так, наприклад, в Україні з липня 2011 року визначено напрями антикорупційної політики, що знайшли відображення в багатьох нормативно-правових актах, для якісного впровадження та реалізації нової, задекларованої Президентом політики. Відповідно до Закону України "Про засади запобігання і протидії корупції" від 7.04.2011 року і професійні судді, і особи рядового і начальницького складу органів внутрішніх справ, і посадовці та службовці особи органів прокуратури, тощо — є суб'єктами відповідальності за корупційні правопорушення [1].

Але для подолання цього негативного соціального явища одних лише якісно нормативно закріплених положень політики не достатньо. На практиці дієвість будь-якої політики залежить від процесу виконання задекларованих положень, навіть тими, хто ці положення декларує. Тому, такі дії, як підвищення кваліфікації державних службовців та посадовців, розробка для цього спеціальних наукових про-

грам, створення центрів перепідготовки, що направлені на виконання антикорупційної політики, без реального дотримання антикорупційного законодавства будуть тільки марним витрачанням бюджетних коштів. Адже на державні програми щороку закладаються значні кошти в Державному бюджеті України.

Одразу ж постає питання відповідальності за невиконання антикорупційного законодавства, що дало б змогу змусити службовців і посадовців неухильно його дотримуватися, але за умов виконання правоохоронними органами процесуальних функцій, що покладені на них чинним законодавством. Проте, на сьогодні робота правоохоронних органів є незадовільною, тому не дивно, що рівень довіри населення до цих органів є мізерним.

Державна політика закріплюється державно-правовими актами. Дуже часто політики, науковці і пересічні громадяни стверджують, що всі проблеми в тій чи іншій суспільній галузі саме через недосконале законодавство. Дійсно з плином часу і соціальними трансформаціями законодавство потребує постійного удосконалення і внесення змін. Та на прикладі правоохоронних органів можемо стверджувати, що як і до введення в дію в листопаді 2012 року нового Кримінального процесуального кодексу, так і після, службовці особи правоохоронних органів не знали і не знають, не дотримувалися і не дотримуються багатьох положень кримінального процесуального і кримінального законодавства.

Очевидно, що неефективна система влади в країні сама гальмує зміни на краще та процеси реформування, оскільки в цьому не зацікавлені ні чиновники, ні правляча партія, ні правляча група, як і не зацікавлені у відповідальності, що може за цими змінами слідувати [9, с. 13].

Узагальнивши вище зазначене, можемо зробити висновки щодо необхідних заходів підвищення ефективності правозахисної державної політики.

Насамперед, ключовим моментом ефективної державної політики в сфері правозахисту має бути всебічна демократизація державного управління, сприяння розвитку громадських правозахисних інститутів, налагодження взаємозв'язку між органами влади та громадськими правозахисними організаціями, проведення загальнодержавної комунікаційної кампанії з інформування населення щодо їхніх прав та обов'язків.

Перш за все, слід звернути увагу громадян на ті права і обов'язки, які потребують певних знань в сфері права та незнання яких на відміну від логічно зрозумілих кожному (наприклад: не можна вбивати, грабувати, тощо; податки треба платити) може призвести як мінімум до адміністративного покарання. Спосіб імплементації до відома громадян законів та нормативно-правових актів України, встановлений основним законом (ст. 57) [4] через офіційне опублікування. Проте він не є запорукою доступності та всезагального ознайомлення з їх приписами. Тому масштабне застосування комунікативних технологій за ініціативи державних інститутів є беззаперечно важливою умовою для ефективності правозахисту та для забезпечення презумпції знання закону серед населення.

У такий спосіб можна забезпечити не лише реальну можливість ознайомитися із змістом конкретної правової норми, а й високий рівень знання громадянами норм права і наслідків правопорушення. Що, в свою чергу, є складовою морально-правового виховання. Адже, сьогодні у суспільстві немає чітких орієнтирів добра і зла, моральних авторитетів, а цінності і норми не мають особливого значення і не викликають необхідну увагу, особливо у підростаючого покоління, у майбутніх державних службовців і посадовців.

Так, за висновком дослідження щодо правового виховання молоді старших класів ЗНЗ м. Києва, проведеного 27 лютого 2013 року за наказом Київської міської держав-

ної адміністрації було встановлено, що половина респондентів не знають, що за тяжкі злочини неповнолітній несе відповідальність з 14 років, а більшість не знають про своє право на офіційне працевлаштування з 14 років [10].

ВИСНОВКИ

Отже, тільки загальне і всебічне виконання діючого в Україні законодавства надасть змогу і впровадити, і реалізувати ті позитивні складові, які несе в собі будь-яка правозахисна державна політика.

Метою державної політики є націленість на забезпечення оптимально можливого в даному суспільстві й конкретних умовах здійснення прав і свобод людини. Пріоритетними умовами, необхідними для ефективності державної політики в сфері правозахисту є:

- зацікавленість в ефективності та результативності політики як правлячих політичних еліт, так і суспільства;
- відповідність та узгодженість державної політики із цілями правлячих політичних еліт та із необхідністю забезпечення стабільності та гармонійного розвитку суспільства;
- спрямованість державної політики на реальний позитивний розвиток суспільства;
- впровадження комунікативних технологій направлених на інформування громадян щодо їхніх прав і обов'язків;
- забезпечення звітності та відповідальності перед суспільством, щодо забезпечення пропагованих державною політикою змін;
- високий професіоналізм та відповідальність, осіб залучених до розробки державної політики;
- узгодженість державної політики суспільним потребам, що ґрунтується на наукових і практичних дослідженнях;
- реальне забезпечення участі та впливу громадськості на процес створення державної політики, не через обраних представників — парламентаріїв, а через громадські об'єднання;
- підвищення загального рівня культури, професіоналізму та системи цінностей державних службовців та посадовців правоохоронної та правозахисної сфери та інших осіб, причетних до впровадження державної політики;
- рівність усіх перед законом; не вибірковість правосуддя; верховенство права.

Література:

1. Закон України "Про засади запобігання і протидії корупції" від 7.04.2011 // Відомості Верховної Ради України. — 2011. — № 40. — С. 404.
2. Захаров Є. Усвідомлена необхідність правозахисту / Є. Захаров // Критика. — № 12. — 2005. — С. 7.
3. Коломієць Є.В. Особливості взаємодії органів державної влади та громадськості в Україні / Є.В. Коломієць. // Міжнародна наукова конференція "Дні науки філософського факультету — 2012", 18—19 квіт. 2012 р.: [матеріали доповідей та виступів] / редкол.: А.Є. Конверський [та ін.]. — К.: Видавничо — поліграфічний центр "Київський університет", 2012. — Ч. 10. — С. 17—18.
4. Конституція України / Верховна Рада України. — Офіц. вид. — К.: Парламентське видавництво, 2010. — 64 с. — (Бібліотека офіційних видань).
5. Кузьо Т. Чому в Україні немає правозахисного руху? / Т. Кузьо // Українська правда. — 17.12.02. — [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/news/2002/05/8/2988619/>
6. Макеєв С. Сучасна Україна: громадянська свідомість і політична участь / Макеєв С. // Політична думка. — 2000. — № 2. — С. 10—16.
7. Моторний Ю. Окремі проблеми правового захисту громадян в Україні / Ю. Моторний // Права людини в Україні. 18.08.05 — [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://khp.org/index.php?id=1124370089>

8. Проценко О. Походження свободи. / Проценко О., Чепинога В. — К: Ви-во "Смолоскип", 1996. — 140 с.

9. Симоненко В. Адміністративна реформа — рух по колу колективної безвідповідальності / Дзеркало тижня. — 2002. — № 5. — С. 13.

10. Стан морально-правового виховання молоді [Електронний ресурс]. — Режим доступу: [<http://monitoring.in.ua/up/files/portfolio/000115.pdf>]

11. Фукуяма. Ф. Жизнь с доверием и без / Фрэнсис Фукуяма // Компаньон. 2013 — № 25—26. — С. 34—35.

12. Чи отримали Ви допомогу, звернувшись до міліції? (динаміка, 2011-2012). Результати соціологічного опитування. — [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=597

13. Як справляються правоохоронні органи з наведеними завданнями? Результати соціологічного опитування [Електронний ресурс]. — Режим доступу: [http://www.razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=767]

References:

1. Verkhovna Rada Ukrainy (2011), "The Law of Ukraine "On Prevention and Combating Corruption", Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy, vol. 40, p. 404.
 2. Zakharov, Ye. (2005), "Perceived need for advocacy", Krytyka, vol. 12, p. 7.
 3. Kolomiets', Ye.V. (2012), "Features of the interaction of state and society in Ukraine", Materialy dopovidej ta vystupiv Mizhnarodnoi naukovoї konferentsii [The papers and presentations of the International Conference], Mizhnarodna naukova konferentsiia "Dni nauky filosofsk'oho fakul'tetu — 2012" [International Conference "Days of Science Faculty of Philosophy — 2012"], Kiev national university of the name of Tarasa Shevchenko, Kiev, Ukraine, pp. 17—18.
 4. Verkhovna Rada Ukrainy (2010), Konstytutsiia Ukrainy [The Constitution of Ukraine], Parlaments'ke vydavnytstvo, Kiev, Ukraine.
 5. Kuz'o, T. (2002), "Why Ukraine has no rights movement?", Ukrains'ka pravda, [Online], available at: <http://www.pravda.com.ua/news/2002/05/8/2988619/> (Accessed 17 Sep 2013).
 6. Makeiev, S. (2000), "Contemporary Ukraine: civic awareness and political participation", Politychna dumka, vol. 2, pp. 10—16.
 7. Motornyj, Yu. (2005), "Some problems of legal protection of citizens in Ukraine Prava liudyny v Ukraini", Prava liudyny v Ukraini, [Online], available at: <http://khp.org/index.php?id=1124370089> (Accessed 17 Sep 2013).
 8. Protsenko, O. and Chepynoha, V. (1996), Pokhodzhennia svobody [Origin of freedom], Smoloskyp, Kiev, Ukraine.
 9. Symonenko, V. (2002), "Administrative reform — a movement in a circle of collective irresponsibility", Dzerkalo tyzhnia, vol. 5, p. 13.
 10. Demoversiia analitychnoi dovidky (2013), "Stan moral'no-pravovoho vykhovannia molodi", available at: <http://monitoring.in.ua/up/files/portfolio/000115.pdf> (Accessed 13 September 2013).
 11. Fukuiama, F. (2013), "Life with confidence and without", Kompan'jon, vol. 25—26, pp. 34—35.
 12. Tsentrazumkova (2013), "Chy otrymaly Vy dopomohu, zvernuvshys' do militsii?", available at: http://www.razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=597 (Accessed 13 September 2013).
 13. Tsentrazumkova (2013), "Yak spravliaiut'sia pravoohoronni orhany z navedenymy zavdanniamy?", available at: http://www.razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=767 (Accessed 13 September 2013).
- Стаття надійшла до редакції 16.10.2013 р.*